

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN MAARİFÇİLİK GÖRÜŞLƏRİNDƏ MƏKTƏB VƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

İxtisas: 5804.01- Ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi
Elm sahəsi: Pedaqogika

İddiaçı: **Ruhəngiz Məmməd qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan – 2021

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Pedaqogika və psixologiya” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Pedaqogika elmləri doktoru, professor
Elbəyi Sadiq oğlu Maqsudov

Rəsmi opponetlər: Pedaqoji elmlər doktoru, professor
əməkdar elm xadimi
Fərrux Abbas oğlu Rüstəmov

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aytəkin Telman qızı Məmmədova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Gülərə Hüseynağa qızı Kərimova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.40 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının

sədri

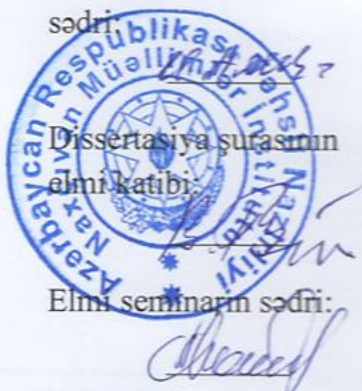
Pedaqoji elmlər doktoru, professor
İsmayıl İsrafil oğlu Əliyev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Vahid Məmməd oğlu Rzayev**

Elmi seminarın sədri:

Pedaqoji elmlər doktoru, professor
Ləzifə Nağı qızı Qasımova

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Tədqiqatın aktualığı. Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixi boyunca gənc nəslin tərbiyəsi ilə bağlı zəngin pədaqoji fikirlər yaranmışdır. Həmin əxlaqi-pədaqoji sərvətləri öyrənmək, onlardan müasir gəncliyin tərbiyəsində istifadə etmək pədaqoqları düşündürən ciddi problemlərdən biridir. Ölkəmizdə təlim və tərbiyənin yeni konsepsiyasını, inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirməyə çalışan tədqiqatçılar Azərbaycan pədaqoji irsindəki qabaqcıl ideya və təcrübələrin, ayrı-ayrı şəxslərin təlim-tərbiyə ilə bağlı fikirlərinin tədqiq edilib öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmişlər. XIX-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış bir çox ziyalılarımızın, o cümlədən A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, A.O.Çernyayevski, M.T.Sidqi, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, A.Şaiq, F.Ağzadə, A.Səhhət, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Bəxtiyar Vahabzadə kimi görkəmli yazıçı-pədaqoqların Azərbaycan məktəbinə, təlim-tərbiyəyə dair görüşləri genişliklə araşdırılmışdır. Bu zəmində professor H.Əhmədovun “Azərbaycan məktəb və pədaqoji fikir tarixi” (2014), Ə.Ağayevin “Fərhad Ağzadənin pədaqoji görüşləri” (Bakı: 1987), İ.N.İsayev və F.A.Rüstəmovun “M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, Q.Zakirin təlim-tərbiyə haqqında fikirləri” (1994), İ.Mollayevin “Məhəmməd Tağı Sidqinin pədaqoji görüşləri” (1996), R.L.Hüseynzadənin “M.T.Sidqi dilimiz və məktəbimiz haqqında” (2005), F.Rüstəmovun “Pədaqogika tarixi” (2006), K.Camalovun “Böyük mütəfəkkirlərin maarifçilik ideyaları” (2015), V.P.Bəşirovun “Azərbaycan maarifpərvərlərinin mütərəqqi pədaqoji ideyalarının inkişafı (1970-1920-ci illər)” (2008), M.N.Ağayevin “Pədaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil” (Bakı: ADPU, 2011) kimi dəyərli əsərləri elmi ictimaiyyətin ixtiyarına verilmişdir.¹

¹ Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pədaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014; Ağayev Ə. Fərhad Ağzadənin pədaqoji görüşləri. Bakı: Maarif, 1987; İsayev İ.N., Rüstəmov F.A. M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, Q.Zakirin təlim-tərbiyə haqqında fikirləri. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1994; Mollayev İ. Məhəmməd Tağı Sidqinin pədaqoji görüşləri. Bakı: Maarif, 1996; Hüseynzadə R.L. M.T.Sidqi dilimiz və məktəbimiz haqqında. Bakı: Müəllim, 2005; Rüstəmov F. Pədaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2006 və s.

Eyni istiqamətli tədqiqatların indi də davam etdirilməsinə çox böyük ehtiyac vardır. Çünki hələ də xalqımızın görkəmli maarifçi simalarının heç də hamısının pedaqoji irsi layiqincə araşdırılmamışdır. Faktdır ki, Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişaf tarixindən bəhs edən elmi ədəbiyyatların əksəriyyətində Məmməd Səid Ordubadinin pedaqoji ideyalarından ya ümumiyyətlə söz açılmamış, ya da təsadüfən böyük maarifçi qələm sahibinin təxəllüsü digər maarifpərvər ziyalıların adları ilə eyni sırada çəkilməmişdir. Halbuki xalqımızın mənəviyyat pasportuna çevrilən Məmməd Səid Ordubadinin ömür və sənət yolunu Azərbaycan maarifçilik hərəkatından ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ulu Öndər Heydər Əliyev Məmməd Səid Ordubadinin Azərbaycan elmi-estetik fikir tarixində xidmətlərini səciyyələndirərək demişdir: *“Məmməd Səid Ordubadi Azərbaycan xalqının tarixinə ədəbiyyatın ən yaxşı təmsilçilərindən biri kimi daxil olmuşdur. O, öz ölməz romanları, povestləri, hekayələri və pyesləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, bütün mədəniyyətin inkişafına böyük töhfə vermişdir.”*²

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı və maarifpərvəri Məmməd Səid Ordubadinin ədəbi-bədii yaradıcılığı, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı dəyərli araşdırmalar aparılmış olsa da, lakin indiyə qədər onun zəngin pedaqoji irsi, maarif, məktəb, təlim-tərbiyə, qadın təhsili, ana dili və s. ilə bağlı fikirləri sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Halbuki yazıçının pedaqoji irsi və maarifçi ideyaları bu gün də böyüyən nəslin təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynayır. M.S.Ordubadinin Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixində xüsusi yeri və mövqeyi vardır. Məhz elə buna görə də Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığında pedaqoji ideyaların üzə çıxarılmasını, müqayisəli şəkildə təhlil olunmasını və sistemləşdirilməsini qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Məmməd Səid Ordubadinin pedaqoji ideyalarının tədqiq edilib öyrənilməsi ona görə vacibdir ki:

1. Ömrünün sonuna kimi ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan Məmməd Səid Ordubadi XX əsrin əvvəllərində ictimai-pedaqoji hərəkatın əsas simalarından biri olmaqla yanaşı, digər demokratik maarifçilərlə çiyin-çiyinə çalışmış, dövrünün mühüm maarifçilik

² Kəngərli S. Mənim məqalələrim. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2017, s. 39

məsələlərini demokratik əsaslarla həll etmək uğrunda ciddi mübarizə aparmışdır.

2. Məmməd Səid Ordubadinin maarifçi-pedaqoji irsinin öyrənilməsi tək tarixilik nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də bu gün üçün də faydalıdır. Çünki onun təlim-tərbiyəyə aid fikirləri müasir məktəblərimiz üçün, gənc nəsli nəcib əxlaqi keyfiyyətlər ruhunda tərbiyələndirmək işində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

3. Yüksək mədəniyyətə malik, vətənpərvər, humanist, dərin düşüncəli yazıçı və maarifçi, görkəmli ictimai və mədəniyyət xadimi Məmməd Səid Ordubadinin həyat yolu gənclərə bariz nümunədir.

Tədqiqatın obyektı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişaf yolu və Məmməd Səid Ordubadinin maarifçilik hərəkatındakı fəaliyyəti təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti Məmməd Səid Ordubadiyə məxsus ömür və sənət yolunun Azərbaycan maarifçilik hərəkatı ilə bağlılığından, görkəmli yazıçının tərəqqipərvər ziyalılarla əlaqələrindən, yenilikçi qələm sahibinin vətənpərvərlik, əməksevərlik, əxlaq, ailə tərbiyəsinə dair görüşlərindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığındakı maarifçi-pedaqoji ideyaların üzə çıxarılmasından, dövrün ictimai-siyasi və pedaqoji fikri kontekstində təhlil edilməsindən, sistemləşdirilməsi və qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Məmməd Səid Ordubadinin yaşayış fəaliyyət göstərdiyi dövrü və mühiti, yazıçının ictimai-siyasi baxışlarının və yaradıcılığının ideya mənbələrini müəyyənləşdirmək;

- Məmməd Səid Ordubadinin təhsil mühiti və müəllimləri haqqında araşdırmalar aparmaq və dövrün maarifçi ziyalıları ilə əlaqələrini öyrənmək;

- Məmməd Səid Ordubadinin maarifçi ideyalarını və fəaliyyətini elmi-pedaqoji aspektdən təhlil etmək;

- Təlimin mahiyyəti, məzmunu, prinsip və metodları ilə əlaqədar Məmməd Səid Ordubadinin fikirlərini üzə çıxarmaq və dəyərləndirmək;

- Məmməd Səid Ordubadinin vətənpərvərlik, humanizm, yoldaşlıq-dostluq, ailə və əmək tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərini

sistemləşdirmək;

- Məmməd Səid Ordubadinin pedaqoji ideyalarının müasir dövr üçün əhəmiyyətini göstərmək.

Tədqiqatın əsas fərziyyəsi Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığında maarifçi-pedaqoji ideyalar, təlim-tərbiyə ilə bağlı fikirlər ilk dəfə dissertasiya səviyyəsində araşdırılmış və sistemləşdirilmiş, görkəmli yazıçının məktəb, müəllim, təhsil-tərbiyə haqqında ideyaları dövrün ictimai-siyasi hadisələri fonunda, müasirlərinin fikirləri kontekstində təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyini aşağıdakı cəhətlər şərtləndirir:

- Məmməd Səid Ordubadinin ömür və sənət yolu şəxsiyyət və mühit münasibətləri sistemi daxilində öyrənilmişdir;

- Ümumi təhsil, məktəb, təlim-tərbiyə məsələləri haqqında Məmməd Səid Ordubadinin ideyaları pedaqoji aspektdə təhlil edilmişdir;

- Məmməd Səid Ordubadinin Azərbaycan məktəblərində ana dilinin tədrisinin zəruriliyi və əhəmiyyəti haqqındakı fikirləri təhlil edilərək elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır;

- Məmməd Səid Ordubadinin müəllimin şəxsiyyəti və hazırlığı haqqında olan fikirləri ümumiləşdirilmişdir;

- Məmməd Səid Ordubadinin ailə və əmək tərbiyəsi, onun səmərəli təşkili məsələləri haqqında fikirləri müasir pedaqoji tələblər baxımından təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyada Məmməd Səid Ordubadinin maarifçi-pedaqoji irsi elmi-nəzəri aspektdən tədqiq olunur, yazıçının təlim-tərbiyəyə, məktəb və müəllimə dair bu gün də aktuallığı ilə səciyyələnən ideyaları dəyərləndirilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın materialları “Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi” kursunun tədrisində, “Azərbaycan pedaqoji fikir antologiyası”, “Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi öçerkləri”nin tərtibində istifadə üçün gərəklidir.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- Məmməd Səid Ordubadinin maarifçi-pedaqoji ideyalarını dövrün ictimai-siyasi hadisələri və maarifçilik hərəkatı şərtləndirilmişdir. Onun yaradıcılığı zəmanəsində baş verən ictimai-

siyasi proseslərin və mədəni quruculuğun meyllərini doğru-düzgün əks etdirən bir mənbədir.

- Yeni nəslin təlim-tərbiyəsi, təlimin mahiyyəti, məzmunu, prinsip və metodları ilə bağlı Məmməd Səid Ordubadi tamamilə maarifçilik mövqeyindən çıxış etmiş, Azərbaycan təhsilinin Avropa modelləri əsasında qurulmasını vacib və gərəkli saymışdır.

- Öz əsərlərində köhnə məktəb və müəllimin antipedaqoji prinsiplərlə fəaliyyət göstərməsinə etirazını bildirən yazıçı Azərbaycanda yeni üsullu məktəblərin açılması, milli məktəblərin yaradılması, təlimin ana dilində aparılması ideyasını tərənnüm etmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 21 yanvar 2013-cü il tarixli iclasında (protokol № 04) və AMEA Respublika Elmi Tədqiqatlarının Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurası Təhsil Tədqiqatları üzrə Problem Şurasının 12 iyun 2014-cü il tarixli iclasında (protokol № 17) təsdiq olunmuşdur. İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Pedaqogika və psixologiya” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzuya dair 2 kitab və 1-i xaricdə olmaqla 9 elmi məqalə nəşr etdirilmiş, 2013-cü il tarixdə Naxçıvan Dövlət Universitetində keçirilən “Regional inkişaf və böyük mədəniyyət: mənşə, harmoniya və tipologiya məsələləri” Beynəlxalq elmi konfransında, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilən “Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyaların təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi” (Naxçıvan, 05 may 2017-ci) konfransında, eləcə də Orta Şərq Texniki Universiteti (ODTÜ), İtaliyanın Ka Foskari Venesiya Universitetinin, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun və Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilən “Dəyişən dünyada təhsil və elm: Problemlər və İnkişaf perspektivləri” (Olse Honçar Dnepr Milli Universiteti, 26-27 mart 2021) Üçüncü Beynəlxalq konfransında “Azərbaycan yazıçısı M.S.Ordubadinin maarifçi görüşləri” mövzusunda məruzə söylənilmiş, fikir mübadiləsinə şərait yaradılmışdır.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 6 səhifə - 9 486 işarə, I fəsil 30 səhifə -

56 018 işarə, II fəsil 45 səhifə - 81 324 işarə, III fəsil 51 səhifə - 91 676 işarə, nəticə 6 səhifə - 10 935 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat 8 səhifə - 9263 işarə. Ümumi həcmi 148 səhifə – 249 376 işarə.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyekti, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası və metodları, elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası, quruluşu öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın iki paragrafdan ibarət I fəslı **“Görkəmli maarifçi ədib Məmməd Səid Ordubadi”** adlanır. **“1.1. Məmməd Səid Ordubadının həyatı və yaradıcılığı haqqında”** paragrafında qeyd olunur ki, M.S.Ordubadının ömür və sənət yolunu maarifçilik, məktəbdarlıq hərəkətindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Qüdrətli qələm sahibi 1872-ci ildə maarifçi bir ailədə - “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin ən fəal üzvlərindən biri, eləcə də Ordubadda yeni üsullu məktəb açmış şair Hacıağa Fəqir Ordubadının ailəsində dünyaya gəlmişdir. Elmi ədəbiyyatlarda M.S.Ordubadının ilk müəlliminin məhz atası Hacıağa Fəqir Ordubadi olduğu göstərilməkdədir. Bununla belə, böyük yazıçı məşhur “Həyatım və mühitim” memuarında ilk müəllimləri kimi Şəhrəbanıxanım və Mirzə Baxşidan bəhs edir.

M.S.Ordubadının tərcümeyi-halında 1892-1994-cü illər, yəni gələcək yazıçının tərəqqipərvər ziyalı Məhəmməd Tağı Sidqinin rəhbərliyi altında Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərən “Əxtər” məktəbində təhsil aldığı 2 il ciddi bir fakt olaraq yer tutmaqdadır.

XIX əsrin sonlarında, həmçinin XX əsrin əvvəllərində M.S.Ordubadını gərgin situasiyalı hadisələrin mərkəzində görürük. Ədibin xatirələrindən məlum olur ki, hələ 1901-ci ildə Rzayevin zavodunda iş şəraitinin ağırlığı haqqında şeir yazmış, çalışdığı fabrikin həyatında “Şərqi-Rus” qəzeti oxuduğuna görə ustabaşı Nağı tərəfindən töhmətləndirilmiş, ilk şeiri “Şərqi-Rus”da çap olunduqda işdən qovulmuşdur.

İctimai zülmün hər yerdə daha amansızlıqla hökmranlıq etməsi

qənaətinə gələn gənc maarifçi xilas yolunu cəmiyyət üzvlərini qəflət yuxusundan ayılmaqda görmüş, “Qəflət” adlı ilk kitabını 1906-cı ildə Tiflisdə fəaliyyət göstərən “Qeyrət” mətbəəsində nəşr etdirmişdir.

“Həyatım və mühitim” əsərində tərcümeyi-halının 1906-cı ilə bağlı hadisələrini qələmə alarkən M.S.Ordubadi o dövrdəki fəaliyyətini belə qələmə almışdır: *“Bu zamanlar mənzum olaraq “İnqilabi-pərişan” adlı bir əsər yazdım. Faiq əfəndi (Ömər Faiq Nemanzadə – R.Ə.) vasitəsilə təb olunmaq üçün Tiflisə göndərdim. Sensor müavini Mirzə Yəhya Şərifzadə alıb yandırdı. Mən bunun təsiri ilə “Vətən və hürriyyət” adlı mənzum əsərimi yazmağa başlamışdım. Əsər 1907-ci ildə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində təb edildi.”*³

Əlbəttə ki, heç bir təqib və təzyiq M.S.Ordubadını doğma xalqının yüksəlişinə xidmət etmək yolundan döndərə bilməmiş, gənc mübariz Ordubaddan Culfaya köçmüşdür. Avtobioqrafik göstəricilərdən bəlli olur ki, yazıcının “İki çocuğun Avropaya səyahəti” adlı ilk romanı (1908), “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaquluxan firəngməab” əsəri (1909), “Bağı-şah və yaxud Tehran faciəsi” dramı (1909), “Qanlı sənələr” ədəbi-publisistik əsəri Culfada yazılmışdır.

1911-ci ildə M.S.Ordubadının “Qanlı sənələr” əsəri kitab halında oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Bu əsərdə yazıçı erməni vəhşiliklərinin real təsvirini vermiş, eləcə də rus müstəmləkəçilik siyasətinin iç üzünü açmışdır.

Öz görüşləri və fəaliyyəti ilə daima Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxan M.S.Ordubadi 1913-cü ildə həbs olunmuş, canişin Vorontsov-Daşkovun əmri ilə 1914-cü ildə müharibə qurtarana qədər Saritsına sürgün edilmişdir. Həyatının sürgün dövründə də M.S.Ordubadi bir maarifçi ziyalı olaraq köhnə dünyaya qarşı mübarizəsini davam etdirmişdir.

Əlbəttə ki, Rusiyada inqilabın baş verməsi və hakimiyyətin dəyişilməsi M.S.Ordubadının həyatına təsirsiz qalmamışdır. 1818-ci ildə Zaqafqaziya Müsəlman İşləri Komissarlığının nəşriyyat

³ Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. Bakı: Azərnəşr, 1996, s. 31

şöbəsində işləmək üçün Həştərxana çağırılan şair-yazıçı burada “Hümmət” qəzetinin müdir müavini vəzifəsində çalışmış, ağır şəkildə xəstələnmiş və N.Nərimanovun nəzarəti altında müalicə olunmuşdur.

1920-ci ildən ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçən M.S.Ordubadi ilk əvvəl “Əxbar” qəzetinin redaktor müavini təyin olunmuş (1920), sonradan “Əxbar”ın da birləşdirildiyi “Kommunist” qəzetinin redaktor müavini vəzifəsində, “Molla Nəsrəddin” idarəsinin rəisi vəzifəsində çalışmışdır. Yazıçı 1925-1928-ci illərdə “Yeni yol” qəzetinin redaktoru vəzifəsini böyük məsuliyyətlə yerinə yetirmişdir.

1938-ci ildə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülən yazıçı əsərlərini əsasən tarixi mövzularda yazmış, beləliklə, repressiya tərəfindən bütövlüklə “düşmən” elan edilən xalqının şanlı keçmişini qələmə almaqla mənəvi deqredasiyaya qalib gəlməyin yollarını göstərmişdir. Budur, 1940-cı ildə tamamladığı “Qılınc və qələm” tarixi romanında şair Nizaminin dili ilə yazıçının doğma xalqına müraciəti: *“Biz böyük bir mədəniyyəti saxlamaq, Azərbaycanı azad bir məmləkət kimi yaşatmaq, sənətin və ədəbiyyatın boğulmamasına imkan verməmək üçün əlimizdən gəldiyi qədər çalışmalıyıq.”*⁴

1942-ci ildə M.S.Ordubadinin anadan olmasının 70 illiyi, 1947-ci ildə 75 illiyi təntənəli surətdə qeyd edilmişdir. 1950-ci ildə vəfat edən yazıçı Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

I fəslin **“Məmməd Səid Ordubadinin ictimai-siyasi görüşləri”** adlı II paragrafında qeyd olunur ki, M.S.Ordubadinin ictimai-siyasi görüşləri həm atası Hacıağa Fəqir Ordubadinin, həm müəllimlərinin, həm oxuduğu ədəbiyyatların, həm də birbaşa həyatın təsiri altında formalaşmışdır.

M.S.Ordubadinin ictimai-siyasi görüşlərinə təsir baxımından Mirzə Baxış məktəbinin rolu məxsusi dəyərləndirilməlidir. “Həyatım və mühitim” əsərindən öyrənirik ki, sovetlər dönəmində uzun müddət tədqiqi, təbliği, oxunması qadağan edilən mərsiyə ədəbiyyatı M.S.Ordubadinin Mirzə Baxış məktəbində öyrəndiyi türkcə ilk mənbələr sırasında dayanmış və təbii ki, Raci, Dəxil, Dilsuz şeirlərindəki zülmə qarşı nifrət hissini ifadəsi prinsipçə Hacıağa

⁴ Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə, VII cild. Bakı: Azərənəşr, 1966, s. 195-196

Fəqir oğlunun həyat yolunu müəyyənləşdirmişdir.

M.S.Ordubadi yaşadığı mühitin problemlərindən bəhs edərkən “qəflət yuxusu” məsələsini xüsusi olaraq nəzər nöqtəsinə çəkmişdir. Əlbəttə, “qəflət yuxusu” mövzusu Şərq ədəbiyyatı üçün yeni deyildi. Lakin M.S.Ordubadi eyni ifadəyə tamamilə yeni mənə qazandırmış, “Şərqi-Rus” qəzetinin 14 dekabr 1903-cü il tarixli 109-cu sayında çap etdirdiyi “Xabi-qəflət” başlıqlı əsərində “qəflət yuxusu” ifadəsinə aydınlıq gətirərək qeyd etmişdir ki, mövcud cəmiyyətdə qəflətdə yaşamağa, daha doğrusu, ictimai zülmə biganə halında, azadlığın nə olduğunu bilmədən, səfalət içərisində yaşamağa aludəçilik artıq həyat tərzinə çevrilmişdir. Eyni fikirlərin yazıçının “Qəflət” və “Vətən və hürriyyət” kitablarında bir qədər də təkmilləşdirildiyini, aydınlaşdırıldığını, bir çox istiqamətlərdən mənalandırıldığını görürük.

Məmməd Səid Ordubadinin ictimai-siyasi görüşlərini ifadə etmək baxımından yazıçının felyetonları xüsusi dəyərə malik publisistika nümunələridir. “Molla Nəsrəddin”də çap olunmuş felyetonları deməyə əsas verir ki, böyük Mirzə Cəlil kimi, o da əsasən ictimai-siyasi həyatın “qan iyi gələn” problemlərindən söz açmışdır. Məsələn, yazıçı “Molla Nəsrəddin” jurnalının 2 iyun 1906-cı il tarixli 9-cu sayında “Hərdəmxəyal” imzası ilə çap olunmuş “Politika aləmindən (“Plov” cəzairi-müstəmiəsinin əhvali-coğrafiyyə və bəsirəti-siyasiyyəsi)” adlı felyetonunda Şərq ölkələrinin getdikcə tənəzzülə uğramasını qələmə almaqla bərabər, beynəlxalq müstəmləkəçiliyə qarşı çıxmışdır.

M.S.Ordubadi dinə münasibətində də əsasən maarifçilik mövqeyindən çıxış etmiş, inqilabi dəyişikliyə deyil, islahatçılıq yoluna üstünlük vermişdir. Yazıçı “Qəflət” poemasında, eləcə də “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərində aydın şəkildə bildirmişdir ki, müsəlman ölkələri günü-gündən həqiqi islam elmi və tarixindən ayrı düşmələri səbəbindən Qərb dövlətlərinin təzyiqlərinə məruz qalmaqdadırlar. M.S.Ordubadi heç cür barışa bilməmişdir ki, şanlı islam tarixi yalançı mollaların qeyri-real rəvayətləri içərisində itib-batmaqdadır. Ədibin 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 18-ci sayında çap etdirdiyi “Qayıрма hədislər” felyetonunda da islam aləmində din nümayəndələrinin, eləcə də cəmiyyət üzvlərinin elmdən xəbərsizliyi tənqid

obyektinə çevrilmişdir.

Maraqlıdır ki, hətta inqilabdan sonra da M.S.Ordubadı din nümayəndələrinin məhv edilməsi fikrində olmamış, milli təfəkkürdə dinə münasibəti dəyişməklə cəmiyyəti yeniləşdirmək ideyasından çıxış etmişdir. Bu fikrin təsdiqi üçün “Molla Nəsrəddin” jurnalının 18 aprel 1925-ci il tarixli 16-cı sayında getmiş “İncimək nə lazım?” felyetonuna diqqət yetirmək kifayətdir.

Ümumiyyətlə, M.S.Ordubadının ictimai-siyasi görüşləri deməyə imkan verir ki, böyük ədib bütün ömrü boyu məhz maarifçi demokrat mövqeyindən xalqına xidmət göstərmiş, hələ gənc yaşlarından qələmə aldığı əsərlərdə ictimai zülmə nifrətini açıq şəkildə bildirmiş, mövcud cəmiyyəti dəyişəcək, qəflət yuxusunda uyuyan təfəkkürləri oyadacaq güc olaraq mətbuata ümid bağlamış, belə hesab etmişdir ki, milli təfəkkürün yeniləşdirilməsi yolu ilə ictimai-sosial münasibətləri kökündən dəyişmək mümkündür. Prinsipcə yazıçı ictimai-siyasi proseslərə məhz Azərbaycan maarifçilik hərəkatının nümayəndəsi olaraq müdaxilə etmişdir.

Dissertasiyanın **“Məmməd Səid Ordubadi və məktəb”** adlanan ikinci fəslə dörd paragrafdan ibarətdir. **“2.1. Məmməd Səid Ordubadının məktəb təhsili və müəllimləri”** paragrafında qeyd olunur ki, elmi ədəbiyyatlarda M.S.Ordubadının ilk müəllimlərindən birinin məhz atası Hacıağa Fəqir Ordubadi olduğu göstərilməkdədir. Bununla belə, böyük yazıçı məşhur “Həyatım və mühitim” memuarında ilk müəllimləri kimi Şəhrəbanı xanım və Mirzə Baxşidan bəhs edir.

Əlaqədar ədəbiyyatlarda axund Şəhrəbanının kim olması, öz şagirdlərinə hansı elmləri öyrətməsi haqqında məlumatlara rast gəlinmir. Fikrimizcə, M.S.Ordubadı axund Şəhrəbanının məktəbində dini təlimin birinci mərhələsini keçmiş, ərəb əlifbası və şəriətə dair ilkin zəruri bilgilər almış, Quran oxumaq qaydaları öyrənmişdir.

M.S.Ordubadı “Həyatım və mühitim” əsərində müəllimi Mirzə Baxşidan müəyyən qədər “geniş” söz açmışdır. Həmin mənbə deməyə əsas verir ki, Mirzə Baxşı sıradan biri deyil, söz sənətinə dair dərin biliyi ilə seçilən ziyalılardan olmuşdur. M.S.Ordubadının Sədi Şirazi “Bustan”ını bütünlüklə əzbərləməsi Mirzə Baxşı məktəbində

oxuduğu dövrlə üst-üstə düşür. Ədibin xatirələrindən məlum olur ki, axund Mirzə Baxşı öz şagirdlərinə o dövrün təhsil sistemində nəzərdə tutulan bilikləri mənimsətməklə yanaşı, məktəbdə müntəzəm surətdə şeirləşmə məclisləri də təşkil etmiş, şagirdlərin əqli qabiliyyətlərinin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində sistemli iş aparmışdır. Sübutdur ki, M.S.Ordubadi ilk beytini Mirzə Baxşı məktəbində şeirləşərkən bədahətən demişdir.

Mirzə Baxşı məktəbindən sonra M.S.Ordubadi atası Hacıağa Fəqirin açdığı məktəbdə təhsil almışdır. Azərbaycanın tanınmış pedaqoqu, ədəbiyyatşünas alim Lətif Hüseynzadənin “Görüşlərim” adlı yazısından aydın olur ki, yeni nəsillərin, o cümlədən M.S.Ordubadinin vətənsəvər gənc olaraq formalaşmasında Fəqir məktəbi müstəsna rol oynamışdır.

Qəti şəkildə demək mümkündür ki, M.S.Ordubadi öz müəllimlərinə sonsuz dərəcədə hörmət bəsləmiş, yeri gəldikcə müxtəlif əsərlərində müəllimlərini yada salmaqla bu böyük ziyalıların Azərbaycan maarifçilik hərəkatında xidmətlərini obyektiv şəkildə qiymətləndirmişdir.

“2.2. Məmməd Səid Ordubadi və Məhəmməd Tağı Sidqi” paraqrafında göstərilir ki, Ordubad şəhərindəki “Əxtər” məktəbinin müəllimi Məhəmməd Tağı Sidqi təbliğ etdiyi maarifçilik ideyaları ilə M.S.Ordubadi dünyagörüşünə əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir. M.T.Sidqi maarifçiliyinə bağlılığı öz növbəsində xələf olaraq M.S.Ordubadi yaradıcılığında sevimli müəlliminə həsr edilmiş əsərlərin meydana çıxması ilə nəticələnmişdir. M.S.Ordubadinin müəllimi haqqındakı ilk əsəri M.T.Sidqini vəfatı münasibətilə yazdığı məxsus “Maddeyi-tarixi-Məşədi Tağı Sidqi rəhmətulla” başlıqlı şeirdir. Şeirdə M.S.Ordubadi maarifçi şairin şəxsiyyəti və xidmətlərini “sədaqət kanı”, “dəryayi-hikmət”, “sərvi-mərifət”, “məşhuri-vilayət” səviyyəsində ümumiləşdirmişdir, naxçıvanlı ziyalılar üçün Sidqi qəbrinin ziyarətgaha çevrilməsini də məxsusi vurğulamışdır.

M.S.Ordubadinin “Əski və yeni şeir məktəbləri” başlıqlı məqalələr silsiləsindəki (“Kommunist” qəzeti, 27 noyabr 1923) üçüncü yazı “Ordubadlı Məhəmməd Tağı Sidqi” adlanır. Bu məqalə bir daha təsdiqləyir ki, M.S.Ordubadi öz müəllimi M.T.Sidqinin ədəbi-estetik

görüşlərini gərəyincə mənimsəmişdir. Müsbət cəhətdir ki, M.S.Ordubadinin “Ordubadlı Məhəmməd Tağı Sidqi” məqaləsi istənilən bir ideoloji təsirdən uzaq, tam elmi obyektivliklə yazılmışdır və bu gün belə öz elmi dəyərini saxlamaqdadır.

Müəllimi M.T.Sidqi haqqında əsərləri deməyə əsas verir ki, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus mövqe qazanmış M.S.Ordubadi məktəbdarlıq sahəsində M.T.Sidqi ideyalarını davam və inkişaf etdirmişdir.

Dissertasiyanın II fəslinin **“M.S.Ordubadi və maarifçi ziyalılar”** adlı III paragrafı M.S.Ordubadinin maarifçilik hərəkatında Cəlil Məmmədquluzadə, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Cəlil Şurbi ilə birlikdə apardığı mübarizəyə, bu mübarizədə Azərbaycan maarifçilərinin birliyinə həsr olunmuşdur. M.S.Ordubadinin “Böyük ədiblə görüş” məqaləsi bir xatirə olmaqla bərabər, müəllim Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə haqqında təsəvvürləri genişləndirməkdədir. Həmin qeydlərdən məlum olur ki, gənc Mirzə Cəlil artıq bir xalqçı kimi Nehrəm kəndində kifayət qədər doğma insana çevrilmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əməkdaşlıq edən M.S.Ordubadi digər tərəqqipərvər molla-nəsrəddinçilərlə birlikdə elmsizliyə, vaxtıkeçmiş həyat tərzinə, ictimai zülmə, ədalətsizliyə, cəhalət və mövhumata qarşı əsl fədai mücadiləsi aparmışdır. Prinsipcə “Molla Nəsrəddin” M.S.Ordubadını Azərbaycan maarifçiliyi tarixində “Qeyrət”çilərin fəal üzvünə çevirmişdir. C.Məmmədquluzadə ilə M.S.Ordubadinin məslək dostluğu Mirzə Cəlilin ömrünün sonuna qədər davam etmişdir.

M.S.Ordubadinin xüsusi ehtiram bəslədiyi maarifçi ziyalılardan biri də Əliqulu Qəmküsar idi. 1880-1919-cu illərdə yaşayıb-yaratmış Əliqulu Məşədi Ələkbər oğlu Nəcəfov öz ömrünü Azərbaycan maarifçilik hərəkatına həsr edən ziyalılardan olmuşdur. 1880-ci ildə Naxçıvanda anadan olan, əvvəlcə mollaxanada, sonra isə M.T.Sidqinin “Tərbiyə” məktəbində təhsil alan Əliqulu Qəmküsar müxtəlif vaxtlarda Naxçıvan, Culfa, İrəvan və Tiflis şəhərlərində yaşamasına baxmayaraq, həyatının mənasını maarifçilikdə görmüş, M.S.Ordubadinin müasirləri içərisində həm də Səttarxan hərəkatına bağlılığı ilə fərqlənmiş, prinsipcə bu cəbhədə də ordubadlı qələm

yoldaşı ilə çiyin-çiyinə dayanmışdır.

M.S.Ordubadinin Naxçıvan şəhərində tanıdığı ilk maarifçi ziyalılardan biri Şürbi Mirzə Cəlil (1886-1935) olmuşdur. Hər halda faktdır ki, M.S.Ordubadı 1944-cü il C.Məmmədquluzadənin anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə yazdığı “Böyük ədiblə görüş” məqaləsində Mirzə Cəlil Şürbidən əsl xalqçı müəllim, öz mühitində kifayət qədər hörmət qoyulan bir təfəkkür sahibi, həm də C.Məmmədquluzadənin yaxın dostu kimi söz açmışdır.

Yaxın müasirləri olan C.Məmmədquluzadə, Ə.Qəmküsar, M.C.Şürbi ilə dostluqları bir daha təsdiqləyir ki, XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda doğma xalqın tərəqqisi naminə mübarizə aparan ziyalılar sırasında M.S.Ordubadı özünəməxsus əzmlə fəaliyyət göstərmişdir.

“2.4. M.S.Ordubadı məktəb və müəllim haqqında” paraqrafında qeyd edilir ki, M.S.Ordubadinin yaradıcılığında məktəb və müəllim mövzusu geniş yer tutmaqdadır. İlk kitabı olan “Qəflət”də M.S.Ordubadı islam ölkələrinin bu dərəcədə tənəzzülə uğramasının günahını elmdən xəbərsiz mollaların müəllimliklə məşğul olmasında görərək yazmışdır:

Amandır, ey müəllim, rəhm qıl, Quranı xar etmə!

Nə bilsin kudəki şeş salə təlimi-qıraətdən.

Əzəl şəri məsail öyrədib, ondan sora Quran,

Necə Quran verərsən bir kəsə, bilməz təharətdən...⁵

M.S.Ordubadinin məktəb və müəllim haqqında düşüncələrini ifadə etmək baxımından yazığının “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu əsəri ilə müəllif belə bir ideya irəli sürür ki, ölkədə təhsil sistemi elə qurulmalıdır ki, cəmiyyətin hər bir üzvü təhsil ala bilsin. Yazıçı “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərində alman xalqının həyat fəlsəfəsində elmin nə qədər mühüm yer tutduğunu nümunə göstərərək vurğulayır ki, almanların fikrincə, elmsiz insanın vətəninə və millətinə daha çox zərəri dəyə bilər: *“Almanlarca elmsiz və sənətsiz kişinin millət və vətəninə məzərrətindən (zərərindən) başqa mənfəəti olmaz, deyib elmsizləri görmək, söhbət və laqırtısına qulaq vermək də*

⁵ Ordubadı M.S. Həyatım və mühitim. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, s. 313

istəməzlər.”⁶

M.S.Ordubadi bir maarifçi olaraq düşünmüşdür ki, hansı səviyyədə yaşamasına baxmayaraq cəmiyyətin hər bir üzvü məktəbə cəlb edilməli, təhsil almalıdır. Öz maarifçilik mübarizəsini son dərəcədə inamla aparan M.S.Ordubadi cəmiyyəti avropalaşdırmaq işində Avropa təhsili almış müəllimlərin böyük qüvvə olduqlarını xatırlatmış, onların birliyi ilə mühafizəkar insanların qorxuya düşmələrini qələmə almaqla yenilik tərəfdarlarını ilhamlandırmağı da lazım bilmişdir.

M.S.Ordubadi sovetlər dönməndə də yeni məktəb və müəllim problemi ilə yaxından maraqlanmış, ölkədə təhsil sisteminin yüksək səviyyədə qurulmasını vacib və gərəkli sayaraq bu problemi birbaşa hökumət rəhbərlərinin diqqətinə çatdırmışdır. Bütün varlığı ilə maarifçilik hərəkətinə bağlı olan yazıçı yeni cəmiyyətdə uşaqların kütləvi çəkildə küçələrdə səfil həyat yaşamalarından (“Küçə uşaqları”, “Molla Nəsrəddin”, dekabr 1922, №8), məktəblərdə rəhbərlik edənlərin yalnız öz mənfəətləri haqqında düşünmələrindən (“Xoşuna gəlməyən iş”, “Molla Nəsrəddin”, 4 aprel 1925, №14) ürək ağrısı ilə söz açmışdır.

Dissertasiyanın “Məmməd Səid Ordubadinin maarifçilik görüşləri” adlı III fəslə 6 paragrafdan ibarətdir. “3.1. M.S.Ordubadi və Azərbaycan maarifçilik hərəkəti” paragrafında göstərilir ki, mütləq hakimiyyətə, ictimai zülmə, köləlik fəlsəfəsinə, elmsizliyin doğurduğu hər cür qüsurlara, dini doqmalara qarşı mübarizə aparması baxımından M.S.Ordubadinin nə Rusiya, nə də Avropa maarifçilərindən geri qalmadığını görürük.

N.Vəlixanov “Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı” kitabında yazır: *“Azərbaycan maarifçiləri belə ümid edirdilər ki, maddi həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasının əsas vasitəsi xalq kütlələrinin elmə, maarifə yiyələnməsidir. Elm, maariflə silahlanma yolu ilə ictimai bəlalardan, o cümlədən mədəni gerilikdən xilas olmaq olar. Əgər dövlət başçıları müdrək maarifpərvər adamlar olsalar, sərəvətə, vəzifəyə aludə olmasalar, xalqın, millətin istək və arzularını nəzərə alsalar, ədaləti özlərinə şüar etsələr, insan zəkası*

⁶ Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, s. 298

hər şeydə meyar olsa, ümumi rifaha qovuşmaq olar.”⁷

Fikrimizcə, Azərbaycan milli maarifçiliyində M.S.Ordubadi özünəməxsusluğunu təsdiqləyən ilk mötəbər mənbələrdən biri yazıcının “Qeyrət” poemasıdır. Poemanın “Bismillah Taala” adlı müqəddiməsindən oxuyuruq:

Mərg xoş, qəflətə zinəfəs olmaqdan,
Tairi-ömrə xəbərsiz qəfəs olmaqdan...
Batasan, xoşdu cəvahir kimi dərya suyuna,
Ləbi-dəryada çıxan xarü-xəs olmaqdan...
Yaxçıdır taxteyi-tabuta suvar olsa kişi,
Töhməti-xalqa mənləmiş fərəs olmaqdan.
Sirrini söyləmə məxluqə, apar qəbrə Səid,
Dağ başından yoxa-yox gəlmə səs olmaqdan.⁸

“Qəflət” poemasında müəllif özünü gündən-günə tənəzzül etməkdə olan islam ölkələrinə, Şərq dövlətlərinə tutur, qəti şəkildə bildirir ki, islam dünyasını məhv olmaqdan yalnız elm xilas edə bilər.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi felyetonlarında M.S.Ordubadi birbaşa despotizmi lənətləmişdir. Yazıcının ictimai zülmə bağlı düşüncələrini ifadə etmək baxımından məcmuənin 27 yanvar 1908-ci il tarixli 4-cü sayında getmiş “Bağ” felyetonu xüsusi dəyəərə malik publisitik nümunədir.

M.S.Ordubadi bildirir ki, elmsiz insanlara azadlığın verilməsi heç nəyə dəyişdirməz, cəmiyyətlərin inkişafı ictimai düşüncənin təkamülü, yəni dünyəvi elmlərin milli təfəkkürdə tənənəsi yolu ilə gerçəkləşməlidir.

Maraqlıdır ki, M.S.Ordubadi inqilabdan sonra da əsasən maarifçilik cəbhəsində dayanmış, bu fikirdə olmuşdur ki, yeni cəmiyyət qurmaqdan ötrü elm, təhsil, məktəbdarlıq sahəsində sistemli işlər aparılmalıdır.

M.S.Ordubadi “Yavrum” satirasında (“Molla Nəsrəddin”, 27 dekabr 1924, №29) bir daha vurğulayır ki, inqilabın qalib gəlməsinə baxmayaraq, milli təfəkkür yeniləşmədən, elm qələbə çalmadan ictimai həyatda sadəcə zahirən böyük uğurlar əldə etmək

⁷ Vəlixanov N. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1983, s. 9

⁸ Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, s. 310

mümkündür.

“3.2. M.S.Ordubadinin vətənpərvərlik baxışları” adlı paraqrafda qüdrətli yazıçının vətənpərvərliklə bağlı düşüncələri təhlil olunur.

M.S.Ordubadinin fikrincə, insanı digər canlılardan fərqləndirən əsas keyfiyyəti vətənə və insanlığa sevgisidir. Böyük maarifpərvər “Vətən və hüriyyət” kitabında aydın şəkildə vətən sevgisinin insan zəkəsindən təcəllə tapması ideyasını irəli sürmüşdür.

Öz zamanında “Vətən və hüriyyət” kitabının əhəmiyyəti ədəbiyyatşünas alim, həmçinin yazıçı-pedaqoq Mir Cəlal tərəfindən belə dəyərləndirilmişdir: *“Bu əsər (“Vətən və hüriyyət” – R.Ə.) üç mənzumədən ibarətdir. Hər üçü cəhalətdən, gerilikdən və pərişanlıqdan şikayət ruhunda... yazılmışdır. “İfadəyi-məram” adlanan birinci müsəddəsində şair keçmiş qəhrəmanları, xüsusilə Qafqaz tarixinə aid bəzi səhnələri romantikləşdirərək vətəndaşların vətən uğrunda can qoymağa, “əl-ələ verməyə”, “müstəbidlərdən ixtiyar almağa”, “hüriyyət, qeyrət uğrunda” çalışmağa çağırır.”*⁹

Çağdaş milli pedaqogika elmi çox doğru olaraq iddia etməkdədir ki, hazırda təlim-tərbiyənin ümdə vəzifələrindən biri xalqına, ölkəsinə, dövlətinə böyük sevgi bəsləyən əsl vətəndaş formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Akademik İsa Həbibbəyli “Böyük ədəbiyyat nəhəngi” kitabında yazır: *“Məmməd Səid Ordubadinin “Vətən və hüriyyət” şeirləri sadəcə tərənnümdən ibarət olmayıb, kitabın adında ifadə olunduğu kimi, hüriyyət ideyası ilə, istiqlal düşüncəsi ilə bir yerdə vətənaməyə çevrilmişdir. ...Bu şeirlər Vətən ağırlıqlı hüriyyət çağırışlarıdır.”*¹⁰

M.S.Ordubadi öz əsərlərində sadəcə vətən sevgisinin tərənnümü ilə kifayətlənməyib, böyük ədib eyni zamanda ayrı-ayrı əsərlərində vətənə xidmətin konkret modellərini də təqdim edib. Budur, yazıçının “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsəri ilə tanış olan hər bir oxucu bu qənaətə gəlir ki, Avropanın tərəqqi yolu ilə gündəngünə irəliləməsinin birinci səbəbi avropalıların vətən sevgisidir.

⁹ Mir Cəlal. Azərbaycan ədəbi məktəbləri. Bakı: Ziya-Nurlan, 2004, s. 87

¹⁰ Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 31

M.S.Ordubadinin “Əski və yeni şeir məktəbləri”, “İncəsənət və müharibə”, “Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq keçmişindən – Camal”, “Böyük dövlət adamları”, “Vaqif bir dövlət adamı kimi” məqalələrinə məhz vətənpərvərlik ruhu, bütün ömürlərini doğma məmləkətin azadlığına, istiqlaliyyətinə həsr etmiş insanlara böyük ehtiram hissi hakimdir.

“3.3. Məmməd Səid Ordubadi və ana dili” paraqrafında qeyd olunur ki, Azərbaycan maarifçilərinin yaradıcılığında ana dilinin saflığı, bu dilin yad təsirlərdən qorunması, ana dilli məktəblərin yaranması, ana dilinin tədrisi kimi məsələlər mühüm yer tutmaqdadır. M.S.Ordubadi bu fikirdə olmuşdur ki, ana dilini bilməyən ziyalıların xalqına xeyir verməsi inanılası deyil. Maarifpərvər yazıçı ilk əvvəl ictimai diqqəti dövlət tərəfindən açılmış məktəblərdə ana dilinin tədris olunmaması faktına yönəlmiş, göstərmək istəmişdir ki, yeni nəsil ziyalıların doğma dildə təhsil almamaları prinsipcə ruslaşdırma siyasəti ilə bağlıdır. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” jurnalının 27 oktyabr 1906-cı il tarixli sayında çap olunmuş “Millətpərvər intelligent” başlıqlı miniatür felyeton maraqlı doğurur. Felyetonda özünü xalqına bağlı bir ziyalı kimi tanıdan şəxsın ana dilində təhsildən kənar qalması təsvir olunsada, yazıçı eyni zamanda bu vəziyyətin kütləviləşməsinə qarşı çıxır.

M.S.Ordubadi öz yaradıcılığı ilə oxucuya belə bir ideya təlqin edir ki, hər bir insan öz doğma dilinə sonsuz məhəbbət bəsləməli, bunun üçün yeni nəsillərdə ana dilinə sevgi hissi aşılmalıdır. Bu ideya ədibin bir çox əsərlərində, o cümlədən “İki çocuğun Avropaya səyahəti” səyahətnamə-povestində aydın şəkildə qələmə alınmışdır.

“Dil birliyi” felyetonunda M.S.Ordubadi doğma dili aşıqlayan, ana dilində danışmağı özlərinə ar bilən, bu dilin elmi və ədəbi əsərlər üçün yaramadığı fikrinə tərəfdar çıxanların gülünc surətini yaratmışdır.

İnqilabdan sonra da M.S.Ordubadi dil probleminin həllini vacib saymış, “Dil bəlası” məqaləsi (“Yeni yol” qəzeti, 11 mart 1926, № 60) ilə Azərbaycan dilinə dair o zaman mətbuatda, eləcə də türkoloji qurultayda aparılan müzakirələrə münasibətini ifadə etmişdir. Yazıçı qəti şəkildə bildirir ki, dil məsələləri ilə məşğul olacaq elmi təşkilat

yaradılmalı, həmin təşkilatın çıxardığı qərarlara hər bir mətbu orqan, eləcə də hər bir qələm sahibi əməl etməlidir.

M.S.Ordubadi dil məsələsinə tamamilə kompleks yanaşmış, bu nəticəyə gəlmişdir ki, dil probleminin həllində xalq, ziyalı və dövlət eyni səviyyədə həmrəy və maraqlı olmalıdır. Əlbəttə, bu gün çox sevindirici haldır ki, M.S.Ordubadinin Azərbaycan dili haqqındakı arzuları suveren Azərbaycan Respublikasında tamamilə həyata keçirilmişdir.

“3.4. Məmməd Səid Ordubadi əxlaq tərbiyəsi haqqında” paraqrafında göstərilir ki, Azərbaycan pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndələrini insan əxlaqı və onun təkmilləşdirilməsi problemi daim ciddi şəkildə düşündürmüşdür. Dünyagörüşü Şərqlə və Qərblə müdrikliyinin əsərləri əsasında formalaşan M.S.Ordubadi bir maarifçi ziyalı kimi öz yaradıcılığında əxlaq məsələlərinə geniş yer vermişdir. Bu böyük fədai maarifçi əxlaqi dəyərlərin uca tutulduğu cəmiyyət arzusunda olmuşdur.

Professor İ.Əliyev xalq tərbiyəsinin bütünlüklə insanda əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına hesablanması müddətindən çıxış edərək yazır: *“Xalq tərbiyəsinin məzmunu əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Ən mühüm əxlaqi keyfiyyətlərin bəzilərinə nəzər salaq: – vətənpərvərlik, yurdsevərlik; – insanpərvərlik, humanizm; – əməksevərlik, çalışqanlıq; – dostluq və yoldaşlıq; – düzlük və doğruluq və s.*

*Bu cür əxlaqi keyfiyyətlərin sayı minlərlədir.”*¹¹

M.S.Ordubadinin öz əsərləri ilə ilk növbədə zülm dünyasının formalaşdırdığı əxlaq kodeksinə qarşı çıxdığını görürük. Müəllif həm də fərqiyyətdir ki, mövcud cəmiyyətdə uşaqlar əxlaq tərbiyəsinə zidd keyfiyyətlər qazanaraq böyüyürlər. “Balaca felyeton” əsəri də məhz əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı köhnə təfəkkürlərə qarşı yazılmışdır. Felyetonda M.S.Ordubadi övladında tamamilə qeyri-əxlaqi sifətlər görmək istəyən valideyni öz sözləri ifşa etmişdir.

M.S.Ordubadi nəzərə almışdır ki, müsbət əxlaqi dəyərlərin gözlənilməsi ictimai quruluşun necəliyindən, cəmiyyətin hansı

¹¹ Əliyev İ. İbtidai təhsilin pedaqogikası. Naxçıvan: Naxçıvan Özəl Universiteti Dizayn və Poliqrafiya Mərkəzi, 2011, s. 199

prinsiplərlə idarə olunmasından, hakimiyyəti idarə edənlərin intellektual səviyyəsindən əsaslı dərəcədə asılıdır.

M.S.Ordubadi həm çar Rusiyası dövründə, həm də bolşevizmin hakimiyyəti illərində qələmə aldığı əsərlərdə əxlaq məsələlərindən eyni ciddiyətlə söz açmış, bu nəticəyə gəlmişdir ki, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin insanlara aşılmasından ötrü müəyyən bir zaman daxilində sistemli iş aparılmalıdır. Yəni heç bir inqilab birdən-birə cəmiyyətdəki mövcud əxlaq normalarını dəyişmək qüdrətində deyil.

M.S.Ordubadi qəti şəkildə bu fikirdə olmuşdur ki, insanlar məktəbə, təhsilə cəlb olunduqca müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin cəmiyyətə nüfuzu da güclənəcəkdir. Böyük ədibin əxlaqla bağlı düşüncələri XXI əsrdə də öz dəyərini saxlamaqdadır.

Dissertasiyanın III fəslinin V paragrafı **“Məmməd Səid Ordubadi və ailə tərbiyəsi məsələləri”** adlanır. Bu paragrafdə qeyd olunur ki, M.S.Ordubadi də digər maarifpərvər qələm yoldaşları kimi ailədə valideynin nüfuzu məsələsinə xüsusi önəm vermiş, övladlarını qeyripedaqoji prinsiplərlə tərbiyə edən, onların təhsil almasına vətən və millət mənafeyi mövqeyindən deyil, yalnız şəxsi mənafə mövqeyindən yanaşan, övladlarını zülmə qarşı müti, ictimai ədalətsizliklərə biganə böyüdən valideynlərdən qəzəblə söz açmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 21 iyul 1906-cı il tarixli 16-cı sayında çap olunmuş “Balaca felyeton” əsərində M.S.Ordubadi övlad tərbiyəsinə köhnə dünyanın qanunları ilə yanaşan valideynlərin ümumiləşdirilmiş surətini yaratmaqla bərabər, valideynliyin ictimai mahiyyətindən xəbərsiz insanları da qəzəblə lənətləmişdir.

M.S.Ordubadinin əsərləri oxucuya belə bir fikir təlqin edir ki, əgər valideynlərin övladlara sevgisi uşaqlar arasında ədalətlə bölünmürsə, bu, yeni nəslin mənəvi dünyasında ciddi fəsadlara yol açır. Yazıçının “Sevgilər” dramında məhz həmin fəsadların qələmə alındığını görürük. Şübhəsiz ki, “Sevgilər” pyesində müəllifi düşündürən əsas məsələ insan və cəmiyyət problemidir. Maraqlıdır ki, M.S.Ordubadi bu problemin həllinin məhz ailədən başlanması fikrindədir.

Ailə tərbiyəsində valideyn faktorunu yüksək dəyərləndirən M.S.Ordubadi bu fikirdə olmuşdur ki, ana-atalar uşaqların fərdi keyfiyyətlərini, onların özünəməxsus qabiliyyətlərini mütləq nəzərə

almalı, övladlara münasibətlərini bu zəmində nizamlamalılardırlar. Yazıçı “Sabir” məqaləsində övladlarına mütləq hakim mövqeyindən yanaşan ataların nə qədər yanlış olduqlarını bir daha xatırlatmışdır.

Ümumiyyətlə, M.S.Ordubadinin ailə tərbiyəsi ilə bağlı fikirləri Azərbaycan milli pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirməklə bərabər, bu gün də müasirliyi, aktualığı ilə diqqəti cəlb edir.

“3.6. Məmməd Səid Ordubadi əmək tərbiyəsi haqqında” paraqrafında insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm yer tutan əmək tərbiyəsi məsələsinə M.S.Ordubadinin hansı mövqedən yanaşması dəyərləndirilmişdir.

Maraqlıdır ki, yazıcının reallıqla qələmə aldığı Şərq mühitində əmək tərbiyəsi, ümumiyyətlə, ictimai təfəkkürə yad anlayışdır. Məsələn, “Elmi-nücum” felyetonu (“Molla Nəsrəddin”, 30 iyun 1906, №13) bir daha təsdiqləyir ki, zülmün hədsizliyi səbəbindən insanlar normal həyat tərzindən, eləcə də normal əməkdən ayrı düşmüşlər və bu vəziyyətin davam edəcəyi də şübhəsizdir.

M.S.Ordubadiyə görə, insanların əmək həyatı elmi prinsiplər əsasında qurulmalıdır. Maarifpərvər ədib Şərq ətalətinə qarşı Avropa çalışqanlığını nümunə göstərərək “Qəflət” əsərində yazır ki, qərblilər məhz elmlə sənəti birləşdirmək yolu ilə dünyanın xəritəsini yenidən çəkirlər. Bəli, M.S.Ordubadi aydın şəkildə bildirir ki, xaraba çöllər elmlə sənətin birliyi nəticəsində Avropaya çevrilmişdir. Göründüyü kimi, M.S.Ordubadi o fikirdədir ki, yeni nəsillərin tərbiyəsi, o cümlədən əmək tərbiyəsi bütöv bir sistem halında həyata keçirilməlidir.

M.S.Ordubadinin qələmə aldığı Şərq ölkələrində nəinki ictimai-faydalı əməkdən, eləcə də əmək tərbiyəsindən danışmaq qeyri-mümkündür. Çünki ictimai zülm, islami dəyərlərdən uzaq düşmək, elmsizlik, mütləq hakimiyyət əməyi insanlara yadlaşdırmışdır və bu səbəbdən müsəlman qardaşlar vərdiş etdikləri qeyri-normal əməlləri həyata keçirməklə dünyanın sonunu gözləməkdədirlər.

M.S.Ordubadını düşündürən məsələlərdən biri də odur ki, əmək tərbiyəsinin yoxluğu səbəbindən islam dünyasında tənbellik artıq həyat tərzinə çevrilmişdir. Yazıçı tərəddüd etmədən “Molla Nəsrəddin” jurnalının 9 iyun 1908-ci il tarixli 23-cü sayında getmiş “Təqvim” felyetonunda tənbelliyi mövhumat və cəhalətin nəticəsi

kimi mənalandırmışdır.

Yeni nəsillərin taleyi, cəmiyyətin gələcək qurucuları olaraq uşaqların zəhmət həyatına alışdırılması həlli vacib bir problem kimi M.S.Ordubadını 1920-ci illərdən sonra da ciddi şəkildə düşündürmüşdür. Yazıçı “Molla Nəsrəddin” jurnalının dekabr 1922-ci il tarixli 8-ci sayında “Hərdəmxəyal” imzası ilə çap olunmuş “Küçə uşaqları” felyetonunda inqilabi çevrilişdən sonra uşaqların təlim-təربiyəsinin tamamilə unudulmasından, məktəblərin qeyri-normal fəaliyyətindən, uşaq və gənclərə münasibətdə antipedaqoji üsulların həyata keçirilməsindən ürək ağrısı ilə söz açmışdır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə əmək təربiyəsinə münasibətdə də M.S.Ordubadi məhz maarifçilik mövqeyindən çıxış etmişdir. Yazıçı qəti şəkildə o fikirdə olmuşdur ki, heç bir inqilabi çevriliş birdən-birə sağlam elmi prinsiplərə əsaslanan pedaqoji prosesləri, uşaqların təlim-təربiyəsinə, o cümlədən onların əmək həyatına alışdırılmasını gerçəkləşdirmək gücündə deyildir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın əsas yekunları ümumiləşdirilərək göstərilir ki, Məmməd Səid Ordubadının ömür və sənət yolu Azərbaycan maarifçilik hərəkatına xidmətdə keçmişdir.

Hələ gənc yaşlarından maarifçilik mühitində yaşaması və fəaliyyət göstərməsi M.S.Ordubadının ictimai-siyasi görüşlərinin kamilləşməsinə şərtləndirmiş, gənc yazıçı da digər maarifçi sələfləri kimi xalqın nicatını elmdə, təhsildə, mətbuatda, məktəbdarlıqda görmüş, bu sahələrin inkişafını vacib və gərəkli saymışdır.

M.S.Ordubadi cəmiyyətin xilas yolunu elmdə gördüyü kimi, elmin cəmiyyətə gətirilməsində də əsas qüvvə olaraq müəllimlərdən söz açmışdır. Daha əhəmiyyətli isə yazıçı istər “Həyatım və mühitim” memuarında, istərsə də müxtəlif əsərlərində həyatında mühüm rol oynayan müəllimlərini, o cümlədən, Mirzə Baxşını, Hacıağa Fəqir Ordubadını, Məhəmməd Tağı Sidqini ehtiramla yad etmişdir.

Yaşadığı cəmiyyətin elmsizlik, cəhalət, mövhumat ucbatından tənəzzülə sürüklənməsi Məmməd Səid Ordubadını ciddi şəkildə düşündürmüş, yazıçı elmsizliyin, cəhalətin, mövhumatın əsas günahkarları kimi, mövcud məktəblərdə hətta islam tarixindən xəbərsiz dərslər deyən mollaları günahlandırmışdır.

Əlbəttə ki, Məmməd Səid Ordubadının Azərbaycan maarifçilik

hərəkətində fədakarcasına mübarizə aparması təsadüfi xarakter daşımamışdır. Əslində yazıçı gənc yaşlarından Əliqulu Qəmküsar, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Cəlil Şurbi kimi maarifçi ziyalıların məslək və əqidə dostu olmuş, vətənlərinin yüksəlişi naminə mübarizə yolları axtarmış, sonda bu nəticəyə gəlmişdir ki, köhnə dünyanı dəyişdirmək işində əsas silah məktəbdir, elmdir, təhsildir, mətbuatdır.

M.S.Ordubadi ictimai həyatda siniflərarası ziddiyyətləri, nadanlılığı, geriliyi aydın hiss etmiş, onun əsas köklərini maarifsizlikdə, elmsizlikdə gördüyündən maarifçilik ideyasını geniş təbliğ etmişdir.

Məmməd Səid Ordubadi xalq kütlələri içərisində maarifçi ideaların yayılması üçün geniş təbliğat işi aparmış, elmin, təhsilin böyük əhəmiyyətindən danışmış, bununla əlaqədar mətbuat səhifələrində müntəzəm çıxış etmiş, elm və mədəniyyət naminə görülən bütün tədbirlərin həyata keçirilməsində fəal çalışmışdır.

M.S.Ordubadi gənc nəslin elmlərə yiyələnməsində, savadsızlığın ləğvində, yeni üsullu, təlim-tərbiyə işləri düzgün təşkil edilmiş qabaqcıl məktəblərin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Maarifpərvər yazıçı gənc nəslin təlim və tərbiyəsində yeni tipli məktəblə yanaşı müəllimin roluna da böyük əhəmiyyət vermişdir.

Məmməd Səid Ordubadiyə görə, tərbiyənin məqsədi Vətəni, xalqını qəlbən sevən, elmlə, təhsillə, saf mənəviyyətə, sağlam əqidəyə, geniş dünyagörüşlü, əməksevər, mərd, mübariz vətənpərvər şəxslər yetişdirməkdən ibarətdir. Əxlaq tərbiyəsindən bəhs edərkən Məmməd Səid Ordubadi haqlı olaraq elmsizlik səbəbindən insanların mənəviyyətinə hakim kəsilmiş acgözlük, mənəbpərəstlik, fərdiyyətçilik, xəsislik, tamahkarlıq, lovğalıq, paxıllıq, yaltaqlıq, kobudluq və s. kimi mənfi keyfiyyətləri kəskin tənqid etmişdir.

Məmməd Səid Ordubadi gənc nəsle vətənpərvərlik, humanizm, dostluq, yoldaşlıq, təvazökarlıq, işgüzarlıq, mərdlik, mübarizlik kimi ən ali hisslər aşılamağı lazım bilmiş, bu işdə məktəbin, ailənin, ictimai mühitin roluna böyük əhəmiyyət vermişdir.

Məmməd Səid Ordubadi əmək tərbiyəsini əxlaq tərbiyəsi ilə əlaqədə götürmüşdür. O, əməyin tərbiyəedici xüsusiyyətini göstərərək, gənc nəsildə əməyə və əməkçi insanlara məhəbbət tərbiyə etməyi, vətən, xalq naminə vicdanla, namusla işləməyi, sənət öyrən-

məyi vacib bilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və nəticələri müəllifin çap olunmuş aşağıdakı müxtəlif xarakterli əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. İbtidai sinif dərslərlərindəki bədii nümunələrdə tərbiyə məsələləri. – Bakı: Adiloğlu, – 2003, – 90 s.

2. Şagirdlərin təlim-tərbiyəsində ailənin rolu // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və pedaqoji xəbərləri, – 2004, – № 11, –s. 181-187

3. Tərbiyə ruhun özülüdür. – Bakı: Adiloğlu, –2005, 88 s.

4. Ləyaqətli nəsil tərbiyə edək // –Naxçıvan: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, – 2012, cild 8, № 3, – s. 45-49

5. Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında Ağrı dağının və Nuh yurdunun tərənnümü // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, – 2013, № 2. – s. 36-39

6. Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında toponimlər / “Regional inkişaf və böyük mədəniyyət: mənşə, harmoniya və tipologiya məsələləri” mövzusunda Beynəlxalq konfrans / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan, – 2013, –s. 48-49

7. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda tərbiyə məsələləri // – Naxçıvan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (xüsusi buraxılış). Tusi, – 2016, cild 12, –s. 279-290

8. Роль семейной и учебной среды в формировании мировоззрения Мамеда Саида Ордубади // ISCIENCE Актуальные научные исследования в современном мире Международный научный журнал. – Москва: – 2016 г. – № 4, s. – 93-96

9. Məmməd Səid Ordubadinin ana dili və mətbuat haqqında düşüncələri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi. İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar, – 2017. № 1, –s. 84-89

10. Məmməd Səid Ordubadinin mətbuat haqqında düşüncələri //–

Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri, – 2017. № 2(5), – s.146-156

11. Məmməd Səid Ordubadinin ümumi təhsil, məktəb, təlim məsələləri və mətbuat haqqında düşüncələri // – Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. – Naxçıvan: Qeyrət, – 2017. № 1(82), – s. 184-189

12. Məmməd Səid Ordubadi və Azərbaycan maarifçiliyi // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. – Naxçıvan: Qeyrət, – 2018. № 1(90), – s. 54-59

13. Məmməd Səid Ordubadinin maarifçi görüşləri / Bakı: Adiloğlu, – 2019, – 208 s.

14. Ümumtəhsil məktəblərində məktəbdaxili qiymətləndirmə // “Ümumtəhsildə kurikulum islahatları, nəticələr, reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda həsr edilmiş elmi-praktik konfrans, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, 05–06 aprel, – 2019, – s. 67-68

15. Azərbaycan yazıçısı M.S.Ordubadinin maarifçi görüşləri // Orta Şərq Texniki Universitetinin (ODTÜ), İtaliyanın Ka Foskari Venesiya Universitetinin, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun və Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilən “Dəyişən dünyada təhsil və elm: problemlər və inkişaf perspektivləri” Üçüncü Beynəlxalq konfrans. Olse Honçar Dnepr Milli Universiteti, 26 – 27 mart, – 2021, – s. 265

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 may 2021-ci il tarixində saat 11⁰⁰-da Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.40 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Naxçıvan MR, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 1, AZ7003, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Dissertasiya ilə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 aprel 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.04.2021
Kağızın formatı: 60×84 16/1
Həcm: 47 654
Tiraj: 100